

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК НАПРЯМОК ЗАХИСТУ НЕПОВНОЛІТНІХ

Ю.В. Терещенко

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри досудового розслідування
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх привертає до себе особливу увагу вчених та практиків. Це зумовлено не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавались злочинцями особливого роду, а й тим, що в даний час неповнолітні – одна з найбільш кримінально уражених верств населення. При цьому на збільшення росту злочинності серед неповнолітніх безпосередньо впливає соціально-економічна криза в Україні, безробіття, не співвідношення існуючих дитячих благ з тими, що їм на даний час можуть дати батьки. Також сьогодні в Україні досить серйозно постала така проблема, як безпритульні діти. Вулиця дозволяє своїм дітям спостерігати за суспільством, не включаючись у систему його цінностей [1, с.39]. На сьогодні суспільство та держава не можуть забезпечити ефективну систему попередження злочинності серед неповнолітніх. За сучасних умов розвитку суспільства виявляється, що для неповнолітніх злочинців недостатнім є застосування лише медико-педагогічних заходів. У певних випадках держава змушена притягувати їх до кримінальної відповідальності. Проте і суворі каральні підходи, як показує історичний досвід, не виправдали себе [2, с.4]. Очевидним є те, що система кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців потребує компромісного вирішення. Адже тут входять між собою в колізію, з одного боку, інтереси суспільства, які потребують захисту, а з іншого – інтереси охорони молодого покоління, важливість яких для майбутньої кожної нації не викликає сумнівів. Ми вважаємо, що саме за допомогою відновного правосуддя, яке передбачає розумний, обдуманий та індивідуальний правовий підхід до кожного неповнолітнього, який вчинив, в більшості випадків «шалене», кримінальне правопорушення, держава в змозі забезпечити реалізацію конституційного права кожного свого громадянина на захист та охорону прав і свобод людини, при цьому захистивши дитину, яка вчинила злочин, від пожиттєвого клейма «злочинець».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Організаційним, правовим, психологічним аспектам впровадження відновного правосуддя присвятили свої роботи: Н.М. Ахтирська, Ю.В. Баулін, І.А. Войтюк, Л.В. Головка, В.Т. Землянська, Р.Г. Коваль, В.Т. Маляренко, С.М. Міщенко, В.М. Трубніков, Л.А. Хавронюк, Л.А. Шевцова та інші.

Метою статті є виокремлення найбільш суттєвих проблемних правових питань пов'язаних з впровадженням відновного правосуддя в кримінальне судочинство України, та його розгляд, як ефективний елемент захисту прав неповнолітніх при вчиненні ними кримінальних правопорушень.

Основні результати дослідження. У багатьох країнах світу вже понад 30 років існує новий підхід до реагування на злочини, які вчинюються дітьми – відновне правосуддя. Цей підхід базується на принципах усунення завданої потерпілому моральної, майнової та фізичної шкоди, прийняття правопорушником відповідальності за вчинене, що особливо актуально для неповнолітніх.

Відновне правосуддя – це підхід до вирішення проблеми, що у своїх різноманітних формах залучає потерпілого, правопорушника, їхнє соціальне оточення, організації, що займаються питанням правосуддя, та представників громади. Програми відновного правосуддя ґрунтуються на базовому принципі про те, що злочинна поведінка не лише порушує закон, але також завдає потерпілим і усій громаді різну шкоду. Будь-які зусилля з подолання наслідків злочинної поведінки мають залучати не лише постраждалі сторони, а й правопорушника, водночас надаючи допомогу й підтримку, необхідну потерпілому й правопорушнику. Відновне правосуддя є процесом вирішення правового конфлікту шляхом фокусування уваги на відновленні заподіяної потерпілим шкоди, породження у правопорушників почуття відповідальності за їхні дії [3]. Як зазначив Джон Брейтвейт «... не пояснює, що саме та кого слід відновлювати, а також не визнає основні цінності відновного правосуддя, які полягають у тому щоб зцілити, а не завдати болю, у тому щоб надати морального уроку, у тому, щоб і спонукати саму громаду до проведення діалогу на основі поваги, у тому, щоб навчити усвідомлювати цінності прощення, відповідальності, вибачення та виправлення» [4], наголошуючи при цьому, що відновне правосуддя передбачає відновлення належного фізичного емоційного стану жертви, правопорушника та громади.

Сприйняття своїх вчинків як відхилення від норми, можливість самому виправити те, що сталося, щире бажання більше не повторити ситуацію, в якій опинився – головний урок і життєвий досвід, що повинен винести підліток після застосування правосуддям мір покарання. Наслідком такого покарання стає дієве каяття, розуміння нанесеної потерпілому шкоди та її відшкодування. Головна мета – надання можливості суспільству зберегти одного зі своїх членів, запобігти його соціальній деградації [5, с.43].

Концепція відновного правосуддя базується на тому, що злочин розглядається як явище, яке спричиняє шкоду конкретним особам, яких він стосується. Це потерпілі, злочинці, а також їх близькі. Такий підхід дає можливість тим, кого торкнувся злочин, відкрито розповісти про свої почуття, про те, що вони пережили, і має задовольнити їх потреби. Жертви мають право отримати репарацію, відчути безпеку і забути про те, що з ними трапилось, а злочинці повинні зрозуміти причини та наслідки своєї протиправної поведінки і свідомо взяти на себе відповідальність. Відповідальність означає розуміння та визнання того, що було заподіяно шкоду, і вжиття певних заходів з її відшкодування [6, с.88]. У свою чергу, спільнота виносить урок щодо необхідності усунення базових причин злочинності, що і є профілактикою цього суспільно небезпечного явища.

Один із постулатів відновного правосуддя полягає в тому, що важливо відновлювати самоповагу і відчуття відповідальності злочинця. Людину не

просто розглядають як злочинця, але апелюють до її «кращої половини душі». Таким чином, можна уникнути стигматизації і ганьби, які зазвичай є наслідками традиційних заходів контролю злочинності [7, с.6].

Стигматизація (таврування) – це обміркований ритуал виділення, який передбачає засудження особистості та навішування ярликів. Це саме те, що скоріше і частіше викликає у правопорушника прагнення звільнитися від надмірного почуття провини, знайти собі виправдання та уникнути відповідальності. Уникнення стигматизації особливо важливе для підлітків, які вчинили кримінальне правопорушення. На сьогодні у більшості випадків молоді особи, які пройшли через всю процедуру карного правосуддя, розглядаються суспільством через призму стереотипів як щось абстрактне. Більшість з людей не знають обставин вчинення правопорушення, причин, що підштовхнули підлітка до такого вчинку. Такий підхід не сприяє переформатуванню свідомості підлітка, зміні його погляду на свою протиправну поведінку. У дитини формується комплекс правопорушника, особи, якій не довіряють, намагаються примусити виконувати якісь незрозумілі підлітку норми. Обмеження волі, «профілактичні бесіди» на тему недопустимості тих чи інших дій, намагання утримати від протиправних вчинків тільки залякуванням та погрозами кримінальної відповідальності лише шкодить формуванню позитивного сприйняття підлітком власного «Я». Він усвідомлює, що нічого не змінюється, навпаки, світ навколо нього стає злим, жорстоким, безжалісним, і з урахуванням підліткового нігілізму останній не сприймає дорослих. Навпаки, він усвідомлює, що ця одностороння увага фокусує на ньому інтерес його однолітків, тобто він уже чимось відрізняється від інших, нехай і з поганого боку. Щоб підтримувати зацікавленість у своїй особі, йому необхідно «тримати імідж», що зрештою йому лише шкодить. Застосування відновного підходу до кримінальної ситуації, комплексний підхід до вирішення завдань ресоціалізації правопорушника та реабілітації потерпілого, залучення ресурсів громади до процесу реагування на злочин та підтримки потерпілих і правопорушників – це основні засади відновного правосуддя [8, с.78].

Вирішення проблем підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, особливо тих, хто вчинив вперше кримінальне правопорушення невеликої тяжкості, – основне завдання відновного правосуддя. Застосування процедури відновного правосуддя – це альтернатива сучасному покаранню.

Тому питання укладання угод з неповнолітнім є дуже складним та актуальним, адже саме застосування у цій категорії справ медіації, може допомогти сторонам конфлікту отримати бажаний результат, при цьому, що є найголовнішим, не зламати долю дитини і допомогти стати їй на шлях виправлення та усвідомлення нею самою недопущення в подальшому вчинення кримінальних правопорушень.

Дане питання серед науковців є досить дискусійним. Так деякі автори все-таки вважають можливим за певних умов укладання угод з неповнолітніми [9, с.65].

У главі 35 (ст.468–476) КПК не вказується про можливість укладення угод із неповнолітніми, а вживаються терміни: підозрюваний, обвинувачува-

ний, потерпілий, захисник, представник, інша особа. У той же час про можливість застосування цього інституту можна зробити висновок на підставі положень ст.394 КПК, де вказано, що вирок суду першої інстанції на підставі угод може бути оскаржено в апеляційному порядку сторонами, у тому числі законним представником. Тобто системне тлумачення норм кримінального процесуального Закону дає підставу вважати допустимість укладення угод із неповнолітніми. Крім того, терміни «підозрюваний», «обвинувачений» указують на те, що йдеться про суб'єктів злочину, якими є в тому числі неповнолітні (ст.22 КК).

Також Законом не врегульовано питання про вік неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого із яким може бути укладено угоду. Це становище ускладнює застосування закону, бо доктринальне тлумачення такого питання не обов'язкове для правосуддя, може бути помилковим, привести до неоднозначного вирішення питань у судовій практиці.

Законодавець не допускає спрощення процедури кримінального провадження щодо неповнолітніх, за винятком спрощень, передбачених главою 25 КПК [10]. Дійсно слід відзначити, що питання відносно укладення угод із неповнолітніми, дуже складне і неоднозначно вирішується на практиці. Але з таким категоричним висновком про недопущення спрощеної процедури – укладення угоди щодо неповнолітніх, – навряд чи можна погодитися.

Так, Закон України про кримінальну відповідальність, кримінальний процесуальний кодекс не містять заборони укладення угод із неповнолітніми. Головною вимогою стосовно угод з неповнолітніми є додержання норм кримінального і процесуального закону, враховуючи особливості кримінального провадження, передбачені главою 38 КПК. При цьому до застосування інституту угоди з неповнолітніми слід підходити обережно. Необхідно обов'язково враховувати звичайний уклад життя неповнолітнього, його вікові та психологічні особливості, роз'яснювати суть процесуальних дій, їх значення, уважно вислуховувати аргументи неповнолітнього. Вживати заходи, спрямовані на уникнення відносно нього негативного впливу. Повно і всебічно встановлювати відомості про особу неповнолітнього, з'ясовувати умови його життя та виховання. У разі необхідності призначати психологічну або комплексну психолого-психіатричну експертизу (ст.485–487 КПК).

Кримінальне провадження (ч.10 ст.31 КПК) щодо розгляду справ стосовно неповнолітніх у суді першої, апеляційної, касаційної інстанціях здійснюється судом, а головуючим обов'язково може бути лише суддя, уповноважений згідно із Законом «Про судоустрій і статус суддів», тобто розгляд справ відносно неповнолітніх покладається на суддів, які мають багатий життєвий досвід, високу кваліфікацію і фахову підготовку, досконало знають судову практику розгляду справ цієї категорії не тільки на національному, але й міжнародному рівнях у плані професійних стандартів. У роботі використовують знання з області дитячої психології і, особливо педагогіки, всесвітній досвід, закріплений у певних документах, у тому числі документі – мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй про відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила» 1985 р.) [11].

Таким чином, високий фаховий рівень суддів дозволяє професійно розглянути кожну справу, у тому числі відносно неповнолітніх на підставі угод.

При цьому суд затверджує угоду і ухвалює на її підставі вирок лише за умов коли переконається, що додержані всі вимоги Закону, його об'єктивні, суб'єктивні елементи і ознаки, які дають можливість застосування інституту угод, у тому числі відносно неповнолітніх.

У цих випадках належить враховувати і з'ясовувати питання про можливість замість застосування до неповнолітніх покарання, передбаченого конкретною статтею КК, примусових заходів виховного характеру, спектр яких дуже широкий і передбачений ст. 45–48, 105 КК і ст. 497 КПК. Досить часто достатньо застосування до них виховних заходів, тому що покарання неповнолітньої особи, як свідчить судова практика, не завжди призводить до їх виправлення. Для суспільства важливим є моральне оздоровлення особи, досягнути якого, за наявності підстав можна без послуг кримінальної юстиції [12, с.153].

Таким чином, питання щодо застосування інституту угод та їх підвидів (особливо до неповнолітніх) є надзвичайно актуальним, потребує глибокого дослідження і чіткої законодавчої регламентації.

Висновок. Відновне правосуддя є формою правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілого та правопорушника, забезпечення права особи, яка зазнала збитків від кримінального правопорушення на їх повну компенсацію, забезпечення державою дотримання всіх законних прав неповнолітніх, забезпечення державою ефективного впливу на неповнолітніх правопорушників, тим самим надаючи їм можливість своєчасно усвідомити можливі правові наслідки вчинених правопорушень тим самим попереджаючи та викорінюючи дитячу злочинність, при цьому зберігаючи їм шанс на світле майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дети улицы растущая трагедия городов: Доклад независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам. - М. : Международные отношения, 2000. – 152 с.
2. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: [монографія]. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
3. Посібник з програм відновного правосуддя. Публікація ООН www.unisef.org.ua.
4. Braithwaite J., *Restorative Justice and Responsive Regulation* (Studies in Crime and Public Policy. Oxford : Oxford University Press Inc, 2002 – P.11.
5. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід / О.М. Боброва, А.О. Горова, В.В. Землянська, Н.М. Прокопенко. – К. : Наш час, 2006. – 164 с.
6. Васяев А.А. Сделка с правосудием или сделка с обвинением? // Современное право, 2010. – № 2. – С. 88-94.
7. Маляренко В.Т., Войтюк І.А. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні // Відновне правосуддя в Україні – Спецвипуск, 2005. – С. 6-33.

8. Землянська В.В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: [посібник] – К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. – 200 с.

9. Восстановительное правосудие в России: технология взаимодействия общества и государства. – М., 2001. – 74 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України – Науково-практичний коментар за редакцією професорів В.Г.Гончаренка, В.Т.Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан. 2012. – Т. 2.

11. Доповідь «Соціальні аспекти юстиції» на 26 Конференції Європейських Міністрів, 7-8 квітня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int/minjust.

12. Топчиева Т.В. Досудебное соглашение о сотрудничестве в российском уголовном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – СПб, 2013.

Терещенко Ю.В. Відновне правосуддя як напрямок захисту неповнолітніх

У статті висвітлюються питання щодо запровадження відновного правосуддя в кримінальне судочинство України та ефективне його застосування при розгляді кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Ключові слова: відновне правосуддя, неповнолітній, кримінальне правопорушення, примирення, медіація.

Терещенко Ю.В. Восстановительное правосудие как направление защиты несовершеннолетних

В статье рассматриваются вопросы относительно внедрения восстановительного правосудия в криминальное судопроизводство Украины и эффективное его применение при рассмотрении уголовных правонарушений, совершенных несовершеннолетними.

Ключевые слова: восстановительное правосудие, несовершеннолетний, криминальное правонарушение, примирение, медиация.

Tereshchenko Y. Restorative justice as the direction of protection of minors

The article highlights the issue of the introduction of restorative justice in criminal proceedings of Ukraine and its effective use in criminal offenses committed by minors.

Keywords: restoration justice, minor, criminal offence, reconciliation, mediation.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2015.